

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 19, No 1, Sprig and Summer 2026
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2026.243010.1482>

Research Paper

An Analysis of the Freedom Movement's Activities for Preserving Political Ideological Identity and Sustaining Its Struggle during the Interregnum of Political Inactivity (1963-1977)

1. Faride bavaryan,^{id} 2. Toran Mansory^{id}

1. Assistant Professor of Islamic Revolution History, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ilam University, Ilam, Iran, (Corresponding Author), Email: f.bavaryan@ilam.ac.ir

2. PhD in History of the Islamic Revolution, Bu Ali Sina University, Hamedan. Iran. Email: kapo_1365@yahoo.com

Received: 2025/12/23 PP 289-314 Accepted: 2026/02/27

Abstract

The Freedom Movement of Iran has commanded significant attention in contemporary political studies due to its undeniable impact on the trajectory of revolutionary developments. Shortly after its establishment, the party faced widespread arrests of its leaders and experienced severe restrictions, remaining unable to conduct any overt party or organizational activities until the onset of the political opening period. Nevertheless, this movement managed to preserve its political-ideological identity by adopting mechanisms appropriate for the period of dormancy and achieved convergence with the revolutionary current in the struggle against the Pahlavi regime. Therefore, the present research, employing a historical method with a descriptive-analytical approach and relying on library resources, publications, and documents, seeks to analyze how the struggle and organizational reconstruction of this party continued during the stagnation of political activities. In this regard, the findings, addressing the question, "How was the Freedom Movement able to preserve its political-ideological identity and the continuation of its struggle process during the period of suppressed political activities against the Pahlavi regime?", are based on the premise that: Under these circumstances, the Freedom Movement was able to safeguard its political-ideological identity and guarantee the continuity of its struggle current by utilizing the capacity of its younger members to establish underground organizations and clandestine activities, organizing educational and research activities alongside conducting debates and speeches in prison, managing its branches abroad and actively engaging with international bodies and Imam Khomeini, and ultimately, through intellectual-Islamic activities under the auspices of affiliated institutions and the reorganization of party activities by its initial founders.

Keywords: Ideology, Freedom Movement, Imam Khomeini, Islamic Revolution, Armed Struggle.

Citation: bavaryan, Faride and Toran Mansory. 2026. *An Analysis of the Freedom Movement's Activities for Preserving Political Ideological Identity and Sustaining Its Struggle during the Interregnum of Political Inactivity (1963-1977)*, Journal of History of Iran, Sprig and Summer, Vol 19, NO1, PP 289-314.

Copyright:2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

The Freedom Movement of Iran consisted of a group of national-religious figures influenced by European civilization and liberal ideology. In 1961, under the leadership of Mehdi Bazargan, and in response to Mohammad-Reza Shah's speeches emphasizing the need for forming parties and associations, it emerged as the first organized political party with political-religious objectives. Their shared features and alignment with the National Front on the one hand, and their religious nature and relatively close ties with the clergy on the other, enabled the Freedom Movement to act as a bridge between non-religious forces and those with a political-religious culture. Their connection with religious figures led this party to show the greatest solidarity with the religious forces under Imam Khomeini's leadership during his opposition to the Provincial and Local Assemblies Bill. Furthermore, during the White Revolution, while adopting stances similar to those of the protesting clergy, they explicitly boycotted the referendum by issuing a declaration. However, the issuance of this declaration, along with several other statements accusing the Shah of causing disorder, corruption, and decline in the country, led to their confrontation with the regime. As a result, some of the leaders and activists of the national-religious camp within the Freedom Movement's central council were arrested and imprisoned on charges of acting against national security and opposing a constitutional monarchy. But this situation created a period of dormancy in the activities of the Freedom Movement, which lasted until the period of political openness in 1977. During this period, with full power concentrated in the hands of the Shah, independent parties dissolved, and SAVAK's rule, any organized political activity was banned, and the party was practically prevented from overt political activity. This is because the party's formal structure disintegrated, and its public activities were shut down. This situation highlighted the necessity of examining the mechanisms of the movement to preserve its political-ideological identity and continue the struggle until its reorganization in 1978. The present research, by posing the question: "What were the organizational strategies of the Freedom Movement of Iran during the political interregnum to preserve its identity and continue its activities, and what impacts did these strategies have on its organizational structure on the eve of the revolution?", seeks to explain the continuity and organizational reconstruction of the Freedom Movement during this period.

Materials and Methods

The aim of this research is to focus, in a documented and comprehensive manner, on the programs and political actions of the Freedom Movement for its organizational survival and the preservation of its political-ideological identity during the period of dormancy in their political activities from 1963-1978. This research aims to demonstrate how a political movement, despite security pressures, managed to prevent its complete dissolution within the oppressive structure of the regime and ultimately engaged in convergence with revolutionary forces during the process of the Islamic Revolution's victory. Therefore, unlike other studies, a significant portion of whose existing literature explains the Freedom Movement's intellectual backgrounds, performance, and ideological rifts with other groups, and its interactions with religious forces, etc., they often do not offer substantial information in analyzing periods when the movement's activities are interrupted. The research in question has not limited its scope to the history of formation, performance, ideology, and positions of the Freedom Movement regarding the periods before and after the Islamic Revolution. Instead, while not delving into the prevalent discussions in other works, it has attempted to provide important and enlightening insights into this era when the party's official political activity was effectively shut down. To this end, the present research, employing a historical method with a descriptive-analytical approach and relying on library resources, publications, and published and unpublished documents available at the National Archives and Library Organization and the Islamic Revolution Documents Center, as well as an unpublished interview in the archive of the Institute for the Compilation and Publication of the Works of Imam Khomeini, has sought to investigate the manner of the Freedom Movement's struggle and organizational reconstruction during the period of political inactivity.

Result and Discussion

Following the widespread arrest and trial of the leaders of the Freedom Movement, the party's activities within the country were declared illegal after nineteen months. This verdict not only faced internal protests from the people, scholars, and Shia Maraji' (sources of emulation) but also garnered widespread international opposition from thirty-two countries. However, with the imprisonment of the leaders, the party was prevented from overt political activity for many years afterward. Consequently, it faced internal organizational changes, and even a segment of its young and radical members shifted their

approach from peaceful resistance towards armed struggle. In this era, party members at various levels adopted strategies to preserve their political-ideological identity and continue the struggle, awaiting a suitable time to resume official activities. In the first stage, younger figures and second and third-tier members organized the movement's activities by establishing underground structures and engaging in clandestine operations outside of prison. These organizations continued the activities of the Freedom Movement, including political propaganda, issuing statements and analyses, delivering speeches, and holding secret meetings. Alongside these clandestine organizations, they also utilized active committees such as those for intellectuals, students, merchants, workers, a committee for provincial organization, and a committee for education, propaganda, and publications. In this phase, their primary mode of activity was peaceful and limited to printing and distributing declarations. Due to the party being declared illegal, they were unable to hold any gatherings. In the second stage, the imprisoned leaders, by changing their strategy from direct political activity to academic-cultural and intellectual-educational endeavors (albeit often with political themes and orientations), sought to protect the organization from collapse, thereby providing the grounds for the continuation of the intellectual and organizational life of the movement. This policy, while preserving the intellectual heritage of the movement, ensured its continued existence. During this period, their activities to preserve the ideology of the movement can be defined at three levels:

1. Educational-Research Activities: This included organizing French and Arabic language classes, translating and writing texts, and holding sessions for the interpretation of the Quran and Nahj al-Balagha.
2. Regular Weekly Lectures: Organized lectures by Ayatollah Taleghani, Mehdi Bazargan, and Ezzatollah Sahabi.
3. Internal Group Discussions: Sessions and debates between the older and newer generations of the Freedom Movement, who respectively adhered to different ideologies of liberalism and socialism.

In the third stage, the Freedom Movement's organizations abroad in Europe and America were led by Ebrahim Yazdi, who organized activities as follows: During this stage, the activities organized by the Freedom Movement's leadership under Ebrahim Yazdi included:

- Preparation for Armed Struggle: Establishing the "Sama" (Union and Action) as the first Iranian armed underground organization.
- Engagement with International Bodies. Communicating with international organizations to highlight human rights violations in Iran.
- Recruitment of Educated Forces: Efforts to attract educated individuals residing in the U.S. with religious inclinations to enhance

the political knowledge of the youth based on religious faith. Interaction with Imam Khomeini: Collaborating with Imam Khomeini during his exile in Iraq and France, which significantly impacted the growth, influence, and acceptance of this branch and its leaders. In the final stage, the released leaders of the Freedom Movement organized their activities. However, due to the prevailing oppressive atmosphere and the impossibility of peaceful struggle for opposing groups, they were unable to engage in independent political and organizational activities. Consequently, their activities during this period primarily took the form of private gatherings and informal circles. Despite the challenges, by collaborating and communicating with clergymen, they managed to foster intellectual-Islamic activities within associated institutions. This allowed them to overcome a period of stagnation. On the cusp of the Islamic Revolution, through the reorganization of the Freedom Movement, they successfully solidified the movement's political-ideological identity. This gave continuity to the struggle that had begun in 1963, imbuing it with a distinct identity.

Conclusions

In the interregnum period of the Freedom Movement, considering the limitations imposed on it, it endeavored to maintain its intellectual and ideological continuity through specific methods. With this in mind, the period of political hiatus for the Freedom Movement was not one of complete stagnation. Rather, by adopting new methods-such as shifting their strategy away from direct political activity and costly confrontation with the regime-they were able to create the conditions for the continuation of the movement's intellectual and organizational life. By strengthening their intellectual foundations, they managed to redefine their survival and preserve their identity. Nevertheless, after the resumption of political activity in 1978, their popular base remained more limited compared to the religious groups. Consequently, they collaborated with the religious forces in organizing and initiating demonstrations in 1979. At the height of the Revolution's victory, they also adjusted their strategy and turned to cooperation with the religious forces under the leadership of Imam Khomeini.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۹، شماره ۱، بهار و تابستان، ۱۴۰۵
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2026.243010.1482>

مقاله پژوهشی

واکاوی فعالیت‌های نهضت آزادی جهت حفظ هویت سیاسی-ایدئولوژیک و استمرار مبارزه در دوران فترت فعالیت‌های سیاسی (۱۳۵۶-۱۳۴۲)

۱. فریده باوریان، ۲. توران منصوری ^{id}

۱. استادیار تاریخ انقلاب اسلامی، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران، (نویسنده مسئول)، رایانامه: f.bavaryan@ilam.ac.ir

۲. دانش آموخته دکترای تاریخ انقلاب اسلامی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران، رایانامه: kapo_1365@yahoo.com

دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۲ صص ۲۸۹-۳۱۴ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۸

چکیده

نهضت آزادی ایران، با توجه به تأثیرات انکارناپذیر خود بر روند تحولات انقلابی، بخش قابل توجهی از مطالعات سیاسی معاصر را به خود معطوف داشته است. این حزب، اندکی پس از تأسیس، با بازداشت گسترده رهبران خود روبه‌رو شد و محدودیت‌های شدیدی را تجربه کرد؛ به گونه‌ای که تا آغاز فضای باز سیاسی، از هرگونه فعالیت حزبی و تشکیلاتی علنی بازماند. با این حال، این جریان توانست با اتخاذ سازوکارهایی متناسب با دوران فترت، هویت سیاسی-ایدئولوژیک خود را حفظ کرده و در مسیر مبارزه علیه حکومت پهلوی، به همگرایی با جریان انقلابی دست یابد. از این رو، پژوهش حاضر با روشی تاریخی و رویکردی توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای، نشریات و اسناد، در پی آن است تا چگونگی استمرار مبارزه و بازسازی تشکیلاتی این حزب را در دوره رکود فعالیت‌های سیاسی مورد واکاوی قرار دهد. در این راستا، یافته‌های پژوهش با طرح این پرسش که «نهضت آزادی چگونه توانست هویت سیاسی-ایدئولوژیک و تداوم روند مبارزاتی خود را در دوران فترت فعالیت‌های سیاسی علیه حکومت پهلوی حفظ کند؟» بر این مبنا استوار است: نهضت آزادی در این شرایط، با بهره‌گیری از ظرفیت نیروهای جوان برای ایجاد تشکیلات زیرزمینی و فعالیت‌های مخفیانه، سازمان‌دهی فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی و برگزاری جلسات مناظره و سخنرانی در زندان، سازمان‌دهی و مدیریت شاخه‌های خارج از کشور و تعامل فعال با مجامع بین‌المللی و امام خمینی، و در نهایت فعالیت فکری-اسلامی در سایه نهادهای مرتبط و ساماندهی مجدد فعالیت‌های حزبی از طریق مؤسسان اولیه‌اش، توانست از هویت سیاسی-ایدئولوژیک خویش صیانت کند و تداوم جریان مبارزاتی خود را تضمین نماید.

واژه‌های کلیدی: ایدئولوژی، نهضت آزادی، امام خمینی، انقلاب اسلامی، مبارزه مسلحانه.

استناد: باوریان، فریده و توران منصوری. ۱۴۰۵. واکاوی فعالیت‌های نهضت آزادی جهت حفظ هویت سیاسی-ایدئولوژیک و استمرار مبارزه در دوران فترت فعالیت‌های سیاسی (۱۳۴۲-۱۳۵۶)، مجله تاریخ ایران، بهار و تابستان، سال ۱۹، شماره ۱، ۲۸۹-۳۱۴.

Copyright:© 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

نهضت آزادی ایران در سال ۱۳۴۰ به‌عنوان نخستین حزب سیاسی-مذهبی سازمان‌یافته با رهبری مهدی بازرگان و همراهی طیفی از نیروهای مذهبی متأثر از اندیشه‌های نوین اروپایی پایه‌گذاری شد. این چهره‌ها در پی آن بودند که با تلفیق نگرش اسلامی با مفاهیم مدرن لیبرالیسم، ناسیونالیسم و علم‌گرایی، نظامی نوین از اندیشه اجتماعی و سیاسی را بازسازی کرده و این مفاهیم را در چارچوب دینی ادغام کنند. هرچند هدف نهایی آنان در تأسیس نهضت آزادی، تلاش برای تبدیل شدن به یک حزب تمام‌عیار اسلامی در آینده بود، اما ماهیت اصلی فعالیت‌شان مذهبی نبود و عمدتاً پیگیر کنش سیاسی بودند. بنابراین، فلسفه وجودی این جمعیت را نه تحقق حکومت دینی یا مبارزه تمام‌عیار مذهبی، بلکه باید گونه‌های مبارزه سیاسی برای تحقق آزادی و حقوق بشر بر اساس اعلامیه جهانی حقوق بشر دانست. این رویکرد ویژه به نهضت آزادی امکان داد تا با حفظ وجوه مشترک با جبهه ملی و بهره‌مندی از ارتباط نسبی با روحانیت، میان طیف‌های مدرن و سنتی جامعه نقش پل ارتباطی را ایفا کند. از سال ۱۳۴۲ به بعد، آنان ضمن برخورداری از جایگاهی میان این دو طیف و با اتکا بر ارتباط با دانشگاه، بازار و روحانیت، توانستند خود را به‌عنوان «فرهنگ سیاسی اسلام لیبرال» در کنار دیگر فرهنگ‌های سیاسی مخالف حکومت مطرح نمایند. اما این حزب نوپا اندکی پس از تأسیس و به‌دنبال دستگیری گسترده رهبرانش و رخداد ۱۵ خرداد، تا سال ۱۳۵۶ با دوره‌ای طولانی از فترت سیاسی مواجه شد و عملاً از فعالیت آشکار بازماند. با این حال این دوره فترت، اگرچه فرصتی برای بازتعریف هویت و سازمان‌دهی مجدد بود، تهدیدی جدی نیز برای انحلال کامل و ازهم‌گسیختگی هویت سیاسی-ایدئولوژیک نهضت محسوب می‌شد؛ چرا که ساختار رسمی حزب فروپاشیده و امکان کنش علنی محدود شده بود. از این رو، وضعیت مذکور ضرورت واکاوی فعالیت‌های نهضت آزادی را برای حفظ هویت سیاسی-ایدئولوژیک و تداوم روند مبارزه تا سازمان‌دهی مجدد در سال ۱۳۵۶ برجسته می‌سازد. هدف اصلی پژوهش حاضر، تمرکز بر این فعالیت‌ها در راستای بقای تشکیلاتی و ایدئولوژیک در این مقطع است تا نشان دهد چگونه یک جریان سیاسی، با وجود فشارهای امنیتی، توانست از انحلال کامل در ساختار سرکوب‌جویی کرده و در نهایت در روند پیروزی انقلاب اسلامی، به همگرایی با نیروهای انقلابی برسد.

پیشینه پژوهش

درباره تاریخچه شکل‌گیری، عملکرد، ایدئولوژی و مواضع نهضت آزادی تحقیقات متعددی انجام شده است. از جمله این آثار می‌توان به کتاب‌های «نهضت آزادی ایران ۱۳۹۶-۱۳۴۰» و «خط سازش» اثر مجتبی سلطانی، «نهضت آزادی؛ مروری بر تاریخچه، ماهیت و عملکرد» اثر علی رضوی‌نیا، و مقالاتی

مانند «عضوگیری نهضت آزادی ۱۳۵۷-۱۳۴۲» نوشته عباس کشاورز شکری و محمد رحمتی، «تبیین رفتار سیاسی نهضت آزادی در عرصه تحولات انقلابی ایران» اثر فریده باوریان، «تبیین و تحلیل عملکرد نهضت آزادی در رویارویی با نظام جمهوری اسلامی در دهه ۱۳۶۰» اثر عیسی مولوی و... اشاره کرد. بخش قابل توجهی از ادبیات موجود در این آثار به‌خوبی زمینه‌های فکری، عملکرد و شکاف‌های ایدئولوژیک نهضت آزادی با دیگر گروه‌ها و تعامل آن با نیروهای مذهبی را تبیین کرده‌اند. با این حال، اغلب این پژوهش‌ها در تحلیل دوره‌هایی که فعالیت نهضت آزادی دچار وقفه شده است، مطالب قابل توجهی ارائه نمی‌دهند و عمدتاً بر برنامه‌ها و کنش‌های آشکار سیاسی این جریان تمرکز دارند.

در کنار این آثار، پژوهش‌هایی نیز وجود دارند که هرچند موضوع اصلی آن‌ها نحوه فعالیت نهضت آزادی نیست، اما در خلال مباحث خود نکات مهمی درباره دوران فترت فعالیت این حزب مطرح کرده‌اند. از جمله می‌توان به کتاب «در تکاپوی آزادی» اثر حسن یوسفی اشکوری اشاره کرد؛ اثری که در آن نویسنده روند محاکمه رهبران و اعضای نهضت آزادی، دفاعیات مهدی بازرگان، فعالیت‌های فکری و فرهنگی وی در زندان و پس از آزادی، و تحلیل برخی آثار مکتوب او را بررسی کرده است. همچنین غلامرضا نجاتی در کتاب «تاریخ بیست‌وپنج ساله ایران» ضمن مرور وقایع سیاسی معاصر، به اختصار به روند محاکمه اعضای نهضت آزادی، شکل‌گیری شاخه‌ای از نهضت در آمریکا و نقش افرادی چون علی شریعتی، مصطفی چمران و ابراهیم یزدی اشاره دارد. افزون بر این، وی به حضور یزدی و قطب‌زاده در فرانسه طی تبعید امام، و نیز مناسبات نهضت آزادی با سازمان مجاهدین خلق پرداخته است. نجاتی در کتاب دیگر خود با عنوان «شصت سال خدمت و مقاومت»، با اتکا بر یادداشت‌های روزانه مهندس بازرگان در زندان‌های قزل‌قلعه، قصر و برازجان و نیز مصاحبه با عزت‌الله سبحانی، ابراهیم یزدی، محمد توسلی، غلامعباس توسلی، احمد صدر و محمدرضا رئیس‌طوسی، شرحی از فعالیت آنان در دوران زندان، فعالیت شاخه‌های برون‌مرزی در اروپا و آمریکا و نیز سازمان‌دهی مجدد نهضت آزادی در داخل ارائه می‌کند.

اما پژوهش حاضر بر آن است تا به واکاوی فعالیت‌های نهضت آزادی در حفظ هویت سیاسی-ایدئولوژیک و بررسی چگونگی استمرار و بازسازی تشکیلاتی این جریان در دوران فترت چهارده‌ساله بپردازد. این پژوهش برخلاف بسیاری از مطالعات پیشین که تمرکز خود را بر نحوه شکل‌گیری و سیر فعالیت‌های سیاسی نهضت آزادی معطوف کرده‌اند، تلاش می‌کند بدون تعمق بر روند شکل‌گیری یا فعالیت‌های عمومی نهضت، دامنه تحقیق را به‌صورت مستند و جامع بر رفتار و کنش نیروهای این جریان در مقطع فترت متمرکز سازد. از این‌رو، این تمرکز نقطه اصلی نوآوری و وجه تمایز تحقیق کنونی با پژوهش‌های دیگر است.

از تعامل با نهضت اسلامی تا آغاز فترت سیاسی

هیئت مؤسس نهضت آزادی در آستانه آغاز فعالیت خود، در تاریخ ۲۱ اردیبهشت ۱۳۴۰ با انتشار بیانیه‌ای دکتر مصدق را به‌عنوان پیشوای نهضت ملی مورد خطاب قرار دادند و ضمن ابراز وفاداری به اصول نهضت ملی ایران، از وی درخواست حمایت کردند (ساکما، ۲۸۰/۳۸۹۴). با این حال، بلافاصله در جریان مخالفت امام خمینی با لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی در مهر ۱۳۴۱، بیشترین همراهی را با نیروهای مذهبی تحت رهبری ایشان نشان دادند (امیری، ۱۳۸۳: ۲۴۲). در ششم آبان ۱۳۴۱ با صدور اعلامیه «دولت از هیاهوی انتخابات انجمن‌های ایالتی چه خیالی دارد؟» بار دیگر به همسویی با مواضع نهضت اسلامی پرداختند. پس از آن در جریان انقلاب سفید، مواضعی مشابه با روحانیون معترض قم اتخاذ کردند و در سوم بهمن با انتشار اعلامیه «ایران در آستانه یک انقلاب بزرگ» آشکارا رفراندوم را تحریم کردند (اسناد نهضت آزادی، ۱۳۶۱: ۲۲۱/۱-۲۰۳، ۱۷۳-۱۷۰). اما این بار با واکنش فوری حکومت روبه‌رو شدند و شماری از سران و فعالان ملی-مذهبی عضو شورای مرکزی نهضت آزادی به اتهام اقدام علیه امنیت کشور و مخالفت با سلطنت مشروطه دستگیر شدند (نجاتی، ۱۳۷۷: ۳۳۲/۱). در این زمان، سطوح پایین‌تر سازمان، علی‌رغم نداشتن دستورالعمل مشخص، در تظاهرات شرکت می‌کردند و در سازمان‌دهی آن فعال بودند. از این رو، در واکنش به قیام ۱۵ خرداد، این نیروها اعلامیه‌ها و تراکت‌هایی صادر کردند و در آن جریان ۱۵ خرداد را «پاسخ به ندای یک مرجع تقلید» دانستند که از پایگاه تدین خود سخن گفته بود. آنان بدین ترتیب به دفاع از حرکت روحانیون و مقابله با حکومت پرداختند (شیخ‌فرشی، ۱۳۸۱: ۳۳۷). در این دوره، سازمان‌های تابعه نهضت با انتشار بیانیه‌ای خطاب به مردم، علت قیام را دستگیری امام خمینی و دیگر مراجع بزرگ، و تجاوز به حریم دین و ستم حکومتی اعلام کردند و افزودند که حکومت برای کوچک جلوه‌دادن ابعاد این قیام، آن را به کشورهای بیگانه نسبت می‌دهد و دامنه آن را محدود جلوه می‌دهد (ساکما، ۲۸۰/۳۹۰۵). با این همه، اعلامیه «دیکتاتور خون می‌ریزد» در ۱۹ خرداد مهم‌ترین بیانیه صادرشده از سوی آنان بود. این اعلامیه با مشورت سران زندانی نهضت آزادی و به قلم جلال‌الدین فارسی نوشته شد و در آن ضمن حمایت از روحانیون، شاه به‌عنوان «دیکتاتور» خطاب قرار گرفت (بصیرت‌منش، بی‌تا: ۱۵۴). انتشار آن موج دوم دستگیری اعضای نهضت را به دنبال داشت و افرادی چون آیت‌الله طالقانی، منصور و رحیم عطایی، عباس سمیعی، ماشالله فولادی، عباس رادنیاء، ایرج سحابی، علی‌اکبر عدالت‌منش و دیگران دستگیر شدند (یزدی، ۱۳۷۷: ۱۵۴-۱۴۲، ۱۳۱-۱۱۵). پس از این رویداد، آنان آشکارا به ادامه همراهی با رهبران روحانی پرداختند. این همسویی نهضت آزادی، به‌عنوان نماد حرکت دانشگاهی، با اعتراضات مذهبی و روحانیون مبارز، نگرانی حکومت را برانگیخت

و حساسیت نسبت به فعالیت‌های نهضت و پیوند آن با روحانیت را شدت بخشید. این حساسیت تا آنجا پیش رفت که ساواک هنگام بازداشت برخی روحانیون مرتبط با قیام ۱۵ خرداد، آنان را درباره روابطشان با نهضت آزادی بازجویی می‌کرد (شیخ‌فرشی، ۱۳۷۹: ۱۳۹). در نهایت، این شرایط دوره‌ای از فترت را در عملکرد نهضت ایجاد کرد؛ دوره‌ای که با تمرکز کامل قدرت در دست شاه، انحلال احزاب مستقل، حاکمیت ساواک و ممنوعیت هرگونه فعالیت سازمان‌یافته سیاسی همراه بود و مخالفان سیاسی و فکری با نظارت امنیتی و سرکوب شدید روبه‌رو شدند.

محاکمه سران نهضت آزادی

محاکمه رهبران نهضت آزادی ایران پس از چند ماه حبس آغاز شد و در تاریخ ۳۰ مهر ۱۳۴۲ با اتهام «اقدام علیه امنیت ملی» و «توهین به مقام سلطنت» رسمیت یافت. در جریان این دادرسی، نهضت آزادی با انتشار بیانیه‌ای در مهر ۱۳۴۲ - با هدف آگاهی‌بخشی عمومی و ایجاد وقفه در روند دادگاه - از مردم دعوت کرد در جلسات دادگاه حضور یابند: «اکنون [که] استبداد و فساد، فضايلت و تقوا را به محاکمه کشیده است؛ رژیم پلیسی شریف‌ترین فرزندان وطن را به جرم مبارزه با ظلم و خفقان محاکمه می‌نماید... ما به نام انسانیت و حفظ فضایل اخلاقی از عموم هم‌وطنان عزیز تقاضا داریم در این محاکمه... حضور یابند» (ساکما، ۳۸۰/۳۸۹۷). با این حال، فرجام دادرسی منجر به صدور احکام سنگینی شد؛ مهندس بازرگان و آیت‌الله طالقانی به ده سال، عباس شیبانی و احمد علی‌بابایی به شش سال، و عزت‌الله سحابی، یدالله سحابی، ابوالفضل حکیمی و محمد مهدی جعفری، هر یک به چهار سال حبس تعزیری محکوم گردیدند (بازرگان، ۱۳۷۷: ۴۵۹/۱-۴۵۶؛ سحابی، ۱۳۷۷: ۱۳۹). مبنای کیفرخواست، انتشار چند اعلامیه و از جمله نامه کشف‌شده در زندان قصر درباره قیام ۱۵ خرداد بود که در آن، شاه عامل نابسامانی، فساد و خرابی کشور معرفی شده و به عنوان مسئول کشتار مردم در این روز، به‌نحوی سابقه‌ای مورد حمله قرار گرفته بود (بازرگان، ۱۳۷۷: ۵۶۸/۱، ۴۵۰). علیرغم دفاعیات بازرگان، سحابی و شیبانی در نخستین جلسه دادگاه تجدیدنظر، دولت مانع انتشار عمومی این اظهارات شد (ساکما، ۲۹۶/۱۳۳۲۳؛ ۹۹۹/۳۵۸۱۲). در پنجم آبان ۱۳۴۴، سیزده نفر از آنان از جمله بازرگان، دکتر سحابی، مهندس سحابی، علی‌بابایی، شیبانی، حکیمی، جعفری، مفیدی، بسته‌نگار و... به برازجان تبعید شدند (یاحسینی، ۱۳۹۰: ۲۱۲/۱). این گروه پس از ورود به برازجان، با حمایت علما و روحانیون شیراز روبه‌رو شدند و علمای شیراز و به‌ویژه آیت‌الله بهاء‌الدین محلاتی، طی نامه‌ای به مسئولان زندان در مورد شیوه برخورد با اعضای نهضت آزادی توصیه‌هایی ارائه نمودند (مراسان، ۱۱۸۱). پس از محکومیت رهبران نهضت، عباس راندی، محمد بسته‌نگار و مصطفی مفیدی از فعالان حزب نیز در ۲۲ اسفند ۱۳۴۴ به جرم عضویت در نهضت

آزادی محاکمه و به ترتیب به پنج، دو و چهار سال زندان محکوم شدند. در اواخر همین سال، افرادی چون مجتبی مفیدی، مهدی شاملو، حسن عالی، مرتضی نیل‌فروشان و... نیز محاکمه شدند و هر کدام به سه سال زندان محکوم گردیدند (بازرگان، ۱۳۷۷: ۵۶۸/۱، ۴۵۰).

این محاکمات نه تنها در داخل با اعتراض مردم تهران مواجه شد (ساکما، ۹۹۹/۳۵۸۱۲)، بلکه در سطح بین‌المللی نیز با مخالفت‌های گسترده همراه بود. اتحادیه‌های دانشجویان ایرانی و دانشجویان سی‌ودو کشور اروپایی، آمریکایی، آفریقایی و آسیایی و نیز کنفدراسیون دانشجویان ایرانی در اروپا و آمریکا با تظاهرات و بیانیه‌های اعتراضی به آن واکنش نشان دادند (بازرگان، ۱۳۷۷: ۱۴۶/۲). روزنامه‌های «اومانیتیه» و «لوموند» مقالاتی درباره این دادگاه منتشر کردند (بازرگان، ۱۳۹۱: ۴۸۸/۳). دبیرکل انجمن بین‌المللی حقوقدانان دموکرات، «نوردمان»، نیز طی نامه‌ای به سفارت ایران در پاریس، نسبت به روند محاکمات دکتر سحابی و بازرگان اعتراض نمود (مراسان، ۱۵۳۴). در جریان محاکمه رهبران نهضت آزادی، اعلامیه‌ها، تلگراف‌ها و نامه‌های متعددی در حمایت از آنان از سوی علما و مراجع تقلید-از جمله امام خمینی-صادر شد (اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۴: ۲۱۴/۱-۲۰۹؛ اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۸: ۲۴۸/۴). نهایتاً این محاکمات با جلوگیری از فعالیت‌های نهضت آزادی و غیرقانونی اعلام کردن حزب، پس از نوزده ماه فعالیت، همراه شد. با وجود حمایت‌ها، سران نهضت مدتی را در زندان گذراندند تا این که بازرگان در هفتم آبان ۱۳۴۶ پس از چهار سال و نه ماه آزاد شد. دیگر رهبران نیز در همین سال، به مناسبت مراسم تاج‌گذاری، مورد عفو عمومی قرار گرفتند (سحابی، ۱۳۷۷: ۱۴۱).

اقدامات و فعالیت‌های نهضت آزادی در دوران فترت سیاسی

در دوره فترت، با توجه به محدودیت‌های گسترده اعمال شده بر گروه‌های سیاسی، اعضای نهضت آزادی از طریق شیوه‌های خاصی به حفظ تداوم فکری و ایدئولوژیکی خود پرداختند. نهضت آزادی در این دوره و به علت بسته بودن فضای سیاسی، از ساختار رسمی حزبی فاصله گرفت و به شبکه‌ای چندلایه و پراکنده بدل شد. این حزب، با تکیه بر فعالیت‌های زیرزمینی و فکری-عمدتاً در راستای حفظ هویت و تداوم ایدئولوژی-اجازه نداد گفتمان مذهبی-سیاسی‌اش در برابر سرکوب‌های گسترده حذف شود. از این رو، دوره فترت برای نهضت آزادی رکود مطلق نبود؛ بلکه طی آن، با تغییر راهبرد از فعالیت سیاسی مستقیم و پرهزینه به سمت فعالیت فکری و سازمانی، توانستند زمینه تداوم حیات فکری و تشکیلاتی را فراهم کرده و با تقویت زیرساخت‌های فکری، بقای خود را بازتعریف کنند.

فعالیت نیروهای رده دوم نهضت آزادی در داخل کشور

با زندانی شدن سران نهضت آزادی، برخی اعضا-مانند رحیم عطایی به دلیل بیماری قلبی- و برخی چون حسن نزیه و امیر انتظام از بیم برخورد حکومت، ناچار به اختفا یا ترک ایران شدند (کیهان، ۱۳۷۵/۴/۳، ش ۱۵۵۸۱: ۱). گروهی دیگر مانند رضا صدر حاج سیدجوادی، به علت مسئولیت‌های قضایی، نمی‌توانستند آشکارا به نهضت وابسته باشند (بازرگان، ۱۳۷۷: ۱۱۶/۱). در نتیجه، چهره‌های جوان‌تر و اعضای رده دوم و سوم؛ به‌ویژه دانشجویان، علی‌رغم نبود دستورالعمل مشخص، با فعالیت مخفیانه، امور نهضت را در بیرون از زندان سامان دادند (میثمی، ۱۳۸۱: ۱/۱۳۰). به توصیه شورای مرکزی نهضت آزادی که اغلب در زندان به سر می‌بردند، سیداحمد صدر حاج سیدجوادی تشکیلات زیرزمینی نهضت را بنیان گذاشت. این مأموریت مستقیماً از سوی مهندس بازرگان به وی ابلاغ شده بود. احمد صدر با تشکیل هیئت اجرایی جدید، فعالیت‌هایی همچون تبلیغات سیاسی، صدور اعلامیه‌ها، تحلیل‌ها، سخنرانی‌ها و جلسات مخفی را سامان‌دهی کرد (یزدی، ۱۳۷۹: ۳۳۶). او هرگز هویت خود را آشکار نمی‌کرد؛ نامش در اعلامیه‌ها درج نمی‌شد و در جلسات نیز حضور نمی‌یافت، اما خانه‌اش مرکز رفت‌وآمد فعالان سیاسی بود. وی در دوره زندان و تبعید رهبران، علاوه بر اداره تشکیلات، به امور زندانیان و خانواده‌های آنان توجه داشت (بسته‌نگار، ۱۳۹۲: ۱۰-۴).

در رأس این تشکیلات زیرزمینی، هیئت اجرایی موقتی به ریاست احمد صدر قرار داشت که اعضای آن شامل گل پروان، پرویز یعقوبی، هاشم صباغیان، نیل فروشان، صادق اسلامی و جلال‌الدین فارسی بودند (صدر حاج سیدجوادی، ۱۳۸۷: ۲۵۹).

در کنار این ساختار مخفی، مجموعه‌ای از کمیته‌ها نیز فعال بودند: کمیته فرهنگیان به مسئولیت محمدعلی رجایی، کمیته دانشجویان به مسئولیت علی دانش‌منفرد، کمیته بازاریان به مسئولیت صادق اسلامی، کمیته شهرستان‌ها، کمیته کارگران به مسئولیت محمد حنیف‌نژاد و نیز کمیته تعلیمات و تبلیغات و انتشارات به مسئولیت جلال‌الدین فارسی. با این حال بررسی محتوای اعلامیه‌ها نشان می‌دهد تفکر واحدی بر کل نهضت حاکم نبود و طیف‌های مختلف ملی و مذهبی، هر کدام براساس خط‌مشی خود اعلامیه صادر می‌کردند. این امر بیانگر رقابت درونی برای کسب نقش پیش‌تاز در رهبری نهضت بود. این اختلافات سرانجام به غلبه طیف غیرمذهبی انجامید. مهندس بازرگان، تحت تأثیر گزارش‌های این طیف، دستور داد امور نهضت از هیئت اجراییه موقت خارج شود و بدین ترتیب جناح غیرمذهبی (عطایی، سمیعی، نزیه، فولادی و...) بر امور مسلط شد (فارسی، ۱۳۷۳: ۱۱۸، ۸۹-۸۷). پیرو این شرایط، افرادی چون رجایی و فارسی به جریان‌های مذهبی نزدیک به امام خمینی پیوستند و شماری دیگر مانند

حنیف‌نژاد و سعید محسن در اندیشه مشی مسلحانه قرار گرفتند (جاسبی، ۱۳۸۳: ۲۳۲/۳). این جناح که موضوعی نزدیک به روحانیون مبارز داشت، صراحتاً به تداوم همراهی با آنان پرداخت (شیخ‌فرشی، ۱۳۷۹: ۱۳۹) و طی چند ماه بیش از ۳۵ مطلب درباره امام خمینی و روحانیونی چون آیت‌الله میلانی و شریعتمداری منتشر کرد (احمدی، ۱۳۸۰: ۲۰۰-۱۹۹). همچنین در آذر ۱۳۴۲ اعلامیه‌هایی از سوی نهضت آزادی در محکومیت حمله به طلاب مدرسه حجتیه و حوزه قم منتشر شد (ساکما، ۲۸۰/۳۸۹۶). در همین ماه، کمیته مرکزی دانشجویان نهضت در اعلامیه‌ای با حمایت از امام خمینی اعلام کرد: «نهضت آزادی... با نیروی اصیل و رهبران شریف مذهبی و ملی همگام می‌گردد و نیروهای ما آماده است تا دیکتاتوری و سایر پایگاه‌های استعمار را نابود سازد» (ساکما، ۲۸۰/۳۹۰۱).

در این زمان نهضت یک نشریه، به اسم «نشریه داخلی» داشت که به صورت روزنامه و پلی‌کپی بود (بصیرت‌منش، بی‌تا: ۱۴۸)، نقش مهمی در استمرار فعالیت داشت. صدور اعلامیه‌های متعدد از سوی فعالان نهضت در برخی موارد موجب شکل‌گیری تظاهرات گسترده در اطراف بازار تهران شد. از مهم‌ترین این اعلامیه‌ها، اعلامیه‌ای در زمستان ۱۳۴۲ بود که صریحاً «وحدت نهضت آزادی با نهضت امام» را اعلام کرد و این وحدت را «پیوند مقدسی که ناگسستنی است» خواند اعلامیه، وحدت کامل و پایدار نهضت آزادی را به‌عنوان پیش‌قراول نیروهای انقلابی جبهه ملی ایران با روحانیت اعلام داشت و با اشاره به تأییدات روحانیون و مراجع از نهضت آزادی، از رهبران آن با عنوان «با اخلاص‌ترین سربازان دین» نام برد که همواره مورد تأیید آیات عظام بوده‌اند. اما محتوای این اعلامیه موجب خشم افراد غیرمذهبی نهضت آزادی شد و حتی بعضی را به شکایت واداشت که با صدور این اعلامیه، استقلال نهضت آزادی از دست‌رفته و به تبعیت علما و مراجع درآمده است (فارسی، ۱۳۷۳: ۱۰۰-۹۸).

به‌طور کلی قالب اصلی فعالیت هر دو گروه در این دوره، به تبعیت از فعالیت‌های گذشته رهبران نهضت، مسالمت‌آمیز و محدود به چاپ و انتشار اعلامیه بوده است و به علت غیرقانونی اعلام‌شدن این حزب آن‌ها قادر به برگزاری هیچ‌گونه اجتماعاتی نبوده‌اند و فعالیتشان به همین اعلامیه‌ها محدود بوده است. اما گفته‌شده اعضای نهضت بخاطر این که فاقد امکان چاپ و نشر بودند در این خصوص هم با محدودیت‌هایی مواجه بودند و چون نیروی‌های مؤتلفه این امکان را داشتند، به‌وجود ارتباط با این نیروها احساس نیاز شده است. بنابراین تماس‌ها و جلساتی با آن‌ها، در نیمه ۱۳۴۲ برگزار شده است و افراد مؤتلفه در انتشار اعلامیه‌های نهضت آزادی شرکت کردند (فارسی، ۱۳۷۳: ۹۲-۹۰). به‌گفته سحابی این ارتباط چنان تنگاتنگ بوده است که گوینده و سخنران بیشتر جلسات و کلاس‌های هیئت‌های مؤتلفه، اعضای نهضت آزادی بودند (سحابی، ۱۳۸۸: ۲۶۸/۱). با این حال اعضای هیئت‌های مؤتلفه وجود چنین

ارتباطی را رد می‌کنند، به گفته بادامچیان چون نسبت به نهضت آزادی تردید وجود داشت مسئله با امام خمینی مطرح گردید و ایشان فرمودند: «آن‌ها از شما در این‌گونه امور مسلط‌تر هستند و شما را به دنبال خود می‌کشانند، شما کار خودتان را بکنید» (نوذری، ۱۳۸۷: ۱۵۹). بنا به استدلال امام در درون این تشکل‌ها ساواک ردپا داشت و امکان لو رفتن تشکیلات مؤتلفه وجود داشت (کوهستانی‌نژاد، ۱۳۷۷: ۱۳). با وجود این فعالیت‌های محدود، با هم ساواک توانسته بود آن‌ها را زیر نظر بگیرد و فعالیتشان را کنترل نماید و هرگاه که اقتضاء می‌کرد با دستگیری و بازداشت سران فعالیت آن‌ها را برای مدتی متوقف می‌کرد، با این وضعیت نهضت امکان فعالیت مؤثری نداشت و بیشتر فعل‌وانفعالات آن در خارج از کشور صورت می‌گرفت.

فعالیت‌های آموزشی-پژوهشی و برگزاری جلسات سخنرانی زندان

افراد نهضت آزادی طی دوره بازداشت، با تغییر راهبرد از فعالیت سیاسی مستقیم به کنش علمی-فرهنگی و فکری-آموزشی-البتّه غالباً با مضامین و جهت‌گیری سیاسی-کوشیدند تشکیلات را از فروپاشی مصون بدارند و بدین‌وسیله زمینه‌های ادامه حیات فکری و سازمانی نهضت را فراهم کنند. این سیاست، ضمن حفظ میراث فکری نهضت، موجب تداوم حیات آن شد (یوسفی‌اشکوری، ۱۳۷۶: ۳۶۴/۱). با این تفکر، نیروهای نهضت پس از محکومیت و انتقال به زندان قصر و سپس برازجان، فعالیت خویش را در قالب‌های جدید سازمان‌دهی کردند. برخلاف زندان قصر، ورود به برازجان آزادی بیشتری برای آنان فراهم آورد؛ زیرا اسباب خواندن و نوشتن فراهم بود و آنان با استفاده از این موقعیت، بسیاری از تحقیقات و بحث‌های علمی و قرآنی خود را در آنجا انجام دادند و بحث‌ها و مجادلات علمی، سیاسی و حتی مذهبی متعددی میان آنان شکل گرفت (سحابی، ۱۳۷۷: ۱۴۱). در این دوره، می‌توان فعالیت‌های آنان را در جهت حفظ ایدئولوژی نهضت در قالب دسته‌بندی زیر بررسی کرد.

فعالیت‌های آموزشی-پژوهشی

نخستین فعالیت نهضتی‌ها در زندان قصر، برگزاری کلاس‌های آموزشی بود: تدریس زبان فرانسه توسط عباس شیبانی؛ زبان عربی توسط محمدمهدی جعفری؛ «مباحث شرایع و اصول فقه» توسط آیت‌الله طالقانی؛ و شرح و تدریس کتاب «تنبيه‌الامة و تنزيه‌المله» آیت‌الله نائینی توسط مهندس سحابی برای گروهی از بازاریان و اعضای هیئت‌های مؤتلفه اسلامی که در زندان حضور داشتند. در همین دوران، جعفری کتاب «روش تربیتی اسلام» نوشته سیدمحمد قطب را به فارسی ترجمه کرد. آیت‌الله طالقانی جلد اول «تفسیر پرتوی از قرآن» را نگاشت و مهدی بازرگان کتاب‌های «باد و باران در قرآن» و «سیر تحول قرآن» را تألیف کرد که پاک‌نویسی و ویراستاری آن‌ها را جعفری انجام داد (یاحسینی، ۱۳۹۰: ۱).

۱۸۷-۱۷۳، بسته نگار، بی تا: ۲-۶). در زندان برازجان نیز ترجمه کتاب «ناسیونالیسم در ایران» نوشته ریچارد کاتم و کتاب «افضل الجهاد» نوشته عمار اوزگان توسط عزت‌الله سبحانی انجام گرفت، اما این دو اثر به دلیل مفقودشدن و فقدان شرایط چاپ، در ایران انتشار نیافتند (سحابی، ۱۳۸۰: ۳۵). در این دوره، کتاب «بعثت و ایدئولوژی» توسط بازرگان تألیف شد که حاصل بحث‌های جمعی در زندان برازجان بود. همچنین وی در جشن مبعث ۱۳۴۴ در زندان برازجان، طی سخنرانی‌ای با عنوان «خدا در اجتماع» و با توجه به افکار ماتریالیستی افسران حزب توده در زندان، درباره نقش مثبت خدا در اجتماع سخن گفت؛ این سخنرانی بعدها به صورت کتاب چاپ شد (یاحسینی، ۱۳۹۰: ۱/۲۲۳).

اوج فعالیت‌های پژوهشی در برازجان مربوط به دکتر سبحانی بود. وی پژوهش ایدئولوژیک خود را بر افکار جوانان کمونیست متمرکز کرد؛ این فعالیت‌ها تا حدی موفقیت‌آمیز بود و برخی از اعضای حزب توده مجدداً به گرایش‌های اسلامی بازگشتند. مهم‌ترین کار وی در این دوره، کوشش برای «آشتی میان تئوری داروین و آیات قرآن» بود. سبحانی در درس‌های خود در دژ برازجان برای نخستین بار کوشید با تبیین‌های علمی نشان دهد که میان علم و دین و میان قرآن و عقل هیچ تضادی وجود ندارد. این درس‌ها بعدها مبنای نگارش کتاب «خلقت انسان» شد. جرقه نخست این اثر، در یکی از جلسات تفسیر نهج البلاغه آیت‌الله طالقانی در رمضان ۱۳۴۳ زده شد. هدف سبحانی از نگارش این کتاب، نشان دادن امکان سازگاری علمی نظریه تکامل با آیات قرآن درباره خلقت انسان بود. این اثر در آغاز سال ۱۳۴۵ به صورت جزوه‌ای با عنوان «قرآن و تکامل» چاپ شد و در سال ۱۳۴۶ پس از آزادی سبحانی، به صورت کتاب مستقل منتشر گردید. انتشار کتاب بازتاب‌های گسترده‌ای داشت؛ هرچند در محافل روشنفکری و جوانان با استقبال روبه‌رو شد، اما محافل سنتی و حوزوی آن را نپذیرفتند. در این زمان، دو موضع مهم در حوزه علمیه مطرح شد: آیت‌الله مشکینی نظریه تکامل را کم‌وبیش پذیرفت و در جلسات تفسیر خود آن را طرح کرد، اما علامه طباطبایی نظریه «ثبوت انواع» را ترجیح داد و در جلد شانزدهم «المیزان» در بخش «کلام فی کینونه الانسان الاولی» بدون ذکر نام، مطالبی در رد کتاب سبحانی نوشت. این امر باعث شد سبحانی در دی ۱۳۴۸ با انتشار کتابچه‌ای سی صفحه‌ای به ایرادات علامه پاسخ دهد (سحابی، ۱۳۷۷: ۴۸۳-۴۸۲، ۴۱۳-۴۱۲؛ یاحسینی، ۱۳۹۰: ۱/۲۲۲-۲۲۰).

برگزاری جلسات سخنرانی

در زندان، برنامه‌های منظم سخنرانی از سوی نهضت آزادی برگزار می‌شد. طبق برنامه، هفته‌ای دو شب آیت‌الله طالقانی به تفسیر قرآن می‌پرداختند و اغلب مباحث جلد‌های مختلف «پرتوی از قرآن» در همین جلسات مطرح می‌شد. افزون بر این، هفته‌ای یک شب مهدی بازرگان و عزت‌الله سبحانی

سخنرانی می‌کردند. حاصل سخنرانی‌های بازرگان، مجموعه‌ای از آثار او از جمله «سیر تحول قرآن»، «تیک‌نیازی»، «خلقت انسان» و... بود. در این جلسات تأکید می‌شد که ایدئولوژی نهضت از اسلام گرفته شده و باید با اجتهاد روزآمد شود. همچنین، مبحث دیگر مربوط به حکومت در اسلام بود که این حکومت باید منتخب مردم و مورد تأیید آن‌ها باشد و حق هیچ دسته، گروه، طیف و شخص خاصی نیست. در جمع‌بندی بحث نیز به شکل و محتوای خاصی از حکومت می‌رسیدند و آن را مورد تأکید قرار می‌دادند. از مباحث دیگر رابطه هویت و ملیت، مسئله چگونگی حکومت و اندیشه‌های آزادی و مساوات از نظر اسلام بود که مورد بحث قرار می‌گرفت (بسته نگار، بی‌تا: ۶-۲). بازرگان در جشن مبعث ۱۳۴۴ در زندان برازجان، سخنرانی «خدا در اجتماع» را ایراد کرد. وی در این سخنرانی با توجه به گرایش‌های ماتریالیستی برخی افسران حزب توده، به نقش مثبت خدا در زندگی جمعی پرداخت. این سخنرانی بعدها منتشر شد (یا حسینی، ۱۳۹۰: ۱/۲۳۳).

برگزاری جلسات درون گروهی

در زندان قصر میان دو نسل قدیم و جدید نهضت مباحثاتی شکل می‌گرفت که اغلب به منازعات فکری می‌انجامید. نسل قدیم متأثر از لیبرالیسم بود، اما نسل جدید تحت تأثیر نگرش‌های نو و تمایلی به سوسیالیسم داشت و کوشید پوششی مذهبی بر آن بیابد. اعضای نهضت در زندان قصر جلسات درون گروهی منظم یازده‌نفره با حضور بازرگان، سحابی، طالقانی، بسته‌نگار، جعفری، عباس رادنی، شیبانی، علی بابایی، ابوالفضل حکیمی، مصطفی مفیدی و عزت‌الله سحابی برگزار می‌کردند. دو یا سه نفر از اعضای «جامعه سوسیالیست‌های خلیل ملکی» نیز در این جلسات شرکت داشتند. بحث اصلی بر بازنگری مرامنامه، اساسنامه، ایدئولوژی و تشکیلات نهضت متمرکز بود. پس از مباحث گسترده، چنین جمع‌بندی شد: ۱. نهضت آزادی یک جمعیت سیاسی است و صرفاً فرهنگی و اخلاقی نیست؛ اگرچه اخلاق و فرهنگ جایگاه مهمی در آن دارد، اما هدف اصلی دستیابی به شرایط سیاسی-اجتماعی مطلوب است و تلاش می‌شود جامعه به شکوفایی برسد. ۲. راهبرد تحقق اهداف، مبارزه با استعمار، استبداد و استثمار است. در این میان، بازرگان بر مبارزه با استعمار و استبداد تأکید داشت و جوانان نهضت بیشتر بر موضوع استثمار متمرکز می‌کردند. این جلسات در نهایت به اصلاح برخی اصول مرامنامه نهضت آزادی منجر شد (سحابی، ۱۳۸۸: ۱/۲۷۸-۲۷۶).

اقدامات و فعالیت نیروهای نهضت آزادی در خارج از کشور

«نهضت آزادی خارج از کشور» در سال ۱۳۴۱ در واکنش به توسعه وابسته و نظام سرکوبگرانه شاه در فرانسه پدید آمد. موجودیت این تشکیلات از یک‌سوی ناشی از دوری فضای خارج از کشور از سرکوب

مستقیم حکومت و فراهم‌بودن امکان مانور تبلیغاتی و فعالیت آزادانه‌تر مخالفان بود، و از سوی دیگر تابع تحولات داخلی ایران به‌شمار می‌رفت؛ تحولاتی که هم‌زمان با فضای باز سیاسی و شکل‌گیری جبهه ملی دوم و نهضت آزادی بروز یافت (احمدی، ۱۳۸۰: ۲۱۵). سنگ‌بنای نخست این تشکیلات را علی شریعتی گذاشت. وی در آبان ۱۳۴۱ در نامه‌ای خطاب به طرفداران نهضت آزادی بر ضرورت ایجاد تشکیلات نهضت آزادی در خارج از ایران تأکید کرد، هرچند تأسیس آن را به آینده موکول نمود. به‌دنبال این پیشنهاد، در اواخر ۱۳۴۱ جمعی ۱۵ نفره از دانشجویان ایرانی مقیم خارج-از جمله علی شریعتی، مصطفی چمران، شریفیان، بهرام راستین، ابراهیم یزدی، پرویز امین، صادق قطب‌زاده، فریدون سبحانی، محمد توسلی، ابوالفضل بازرگان، امیرانتظام و...- که سابقه فعالیت در نهضت مقاومت ملی یا نهضت آزادی داخل کشور را داشتند، در پاریس گرد آمدند و برای تشکیل سازمانی جدید توافق کردند (نجاتی، ۱۳۷۷: ۱/۴۶۹). این سازمان با ماهیت سیاسی پنهانی و مستقل از نهضت آزادی داخل کشور، از همان آغاز تمرکز اصلی خود را بر آمریکا گذاشت. از نظر رهبران آن، تشکیلات نهضت آزادی خارج از کشور با انجمن‌های اسلامی دانشجویان تفاوتی ماهوی نداشت و دکتر یزدی نقش رهبری هر دو را ایفا می‌کرد (زیباکلام، ۱۳۷۲: ۲۸۶-۲۸۲). در این زمان صادق قطب‌زاده تشکیلات نهضت آزادی در اروپا را اداره می‌کرد (فارسی، ۱۳۷۳: ۲۳۱) و حسن حبیبی مسئولیت بخش اعتقادی و فرهنگی آن را برعهده داشت (بادامچیان، ۱۳۸۴: ۶۰). از مهم‌ترین فعالیت‌های سیاسی قطب‌زاده و حبیبی، چاپ و نشر مدافعات بازرگان و آثار مصدق و شریعتی بود (فارسی، ۱۳۷۳: ۲۳۱). با تشکیل این تشکیلات، ارتباط نزدیکی میان نهضت آزادی خارج از کشور و انجمن اسلامی دانشجویان برقرار شد؛ زیرا بخش بزرگی از فعالان و بنیان‌گذاران نهضت آزادی از اعضای پیشین انجمن اسلامی بودند و نوعی جهان‌بینی مشترک مذهبی-سیاسی میان آنان وجود داشت (بازرگان، ۱۳۷۵: ۱/۱۷۰-۱۸۳). هر دو جریان نماینده اسلام سیاسی نوگرای لیبرال بودند و برجسته‌ترین اعضایشان اعتقادات مذهبی عمیقی داشتند، در عین حال بر ارائه تفسیری نو از اسلام سیاسی و مبارزه تأکید می‌کردند (Bashiriyeh, 1984, p.130). فعالیت‌های نهضت آزادی خارج از کشور را می‌توان در محورهای زیر بررسی کرد:

تدارک مبارزه مسلحانه و تشکیل سازمان مخصوص اتحاد و عمل «سماع»

پس از سرکوب قیام ۱۵ خرداد، فعالان نهضت در خارج از ایران همانند فعالان داخلی گرایش‌های رادیکال پیدا کردند و به این نتیجه رسیدند که شیوه مبارزه باید به نبرد مسلحانه تبدیل شود. در این زمان، موفقیت‌های انقلابیون الجزایر و کوبا آنان را تحت تأثیر قرار داد. از این‌رو به فکر دستیابی به اسلحه و آموزش‌های چریکی افتادند و برای تشکیل «سازمان مخصوص اتحاد و عمل» معروف به «سماع»-

مرکب از فعالان داخلی و خارج از کشور-تلاش کردند. سماع نخستین سازمان مخفی ایرانی برای انجام مبارزه مسلحانه بود و در پی فراگیری شیوه‌های جنگ چریکی برآمد. اصول سیاسی آن شامل: همکاری ملت‌های مسلمان، حمایت از نهضت‌های ضداستعماری، پشتیبانی از بی‌طرفی مثبت مصدق، مبارزه با اسرائیل، تلاش برای تحقق نظام جمهوری، تأکید بر اقتصاد سوسیالیستی متکی بر جهان‌بینی خداپرستی، و محکوم کردن سیاست‌های خارجی در خلیج فارس بود (نجاتی، ۱۳۷۷: ۱/۴۷۰).

برای آموزش نظامی-سیاسی اعضا، توافقی با مصر صورت گرفت و در ۲۴ دی ۱۳۴۲ موافقت‌نامه‌ای میان هیئت ایرانی و مصری امضا شد. گروهی پنج‌نفره شامل پرویز امینی، شریفیان، بهرام راستین، چمران و یزدی به قاهره رفتند و بعداً قطب‌زاده نیز به آنان پیوست. برنامه‌های آموزشی تا اواسط ۱۳۴۵ ادامه یافت و سپس به دلیل اختلافات با دولت مصر، اعضا به اردوگاه‌های فلسطین منتقل شدند (کریمیان، ۱۳۸۱: ۱۹۵-۱۹۴). علاوه بر مصر، آموزش‌هایی نیز در الجزایر، لبنان، فلسطین و... دنبال شد. در دوران محکومیت رهبران نهضت آزادی، احمد صدر و رحیم عطایی رابط تشکیلات داخل کشور با سازمان بودند (نجاتی، ۱۳۷۷: ۱/۴۷۱-۴۷۰).

ارتباط با مجامع بین‌المللی و انعکاس نقض حقوق بشر در ایران

نهضت آزادی خارج از کشور توانست خود را به‌عنوان یکی از گروه‌های اپوزیسیون ملی-مذهبی معرفی کند. این تشکیلات با کشورهایی چون سوریه، لیبی و الجزایر ارتباط برقرار کرد و قطب‌زاده از پاریس مسئول اصلی این ارتباطات با خاورمیانه و شمال آفریقا بود (احمدی، ۱۳۸۰: ۲۳۰). این روابط عمدتاً باعث انعکاس مبارزات ایران به مجامع مذکور می‌شد مهم‌ترین ابزار تبلیغاتی آنان نشریه «پیام مجاهد» بود که در هوستون تگزاس به مدیریت یزدی منتشر و سپس به اروپا ارسال می‌شد (بازرگان، ۱۳۷۷: ۱۸۶/۲-۱۸۵). همکاری با گروه‌های اسلامی سازمان‌یافته در سال ۱۳۴۵ نیز موجب انعکاس یک مشی مذهبی نوین انقلابی شد؛ مفاهیمی چون انقلاب، مبارزه و اسلام، بازتاب بیشتری یافتند. گرچه این شیوه مبارزه با مشی قانونی مهندس بازرگان و یاران وی در داخل کشور سازگار نبود و گاهی با آن ناسازگاری می‌یافت (Chehabi, 1991: 219-220). نشریات دیگری چون «Iran Defense»، «اخبار ایران»، «ایران آزادی» و «راه مجاهد» نیز اخبار ایران را منتشر و بر تحولات داخلی تأثیر می‌گذاشتند (بازرگان، ۱۳۷۷: ۱۸۶/۲-۱۸۵).

نهضت آزادی خارج از کشور همچنین با سازمان‌های بین‌المللی حقوق بشر، اتحادیه حقوق مدنی آمریکا، شورای جهانی کلیساهای، انجمن بین‌المللی حقوقدانان دموکرات و... همکاری گسترده‌ای داشت. این فعالیت‌ها تا حدی موجب فشار بر رژیم شاه در موضوع حقوق بشر شد و حضور هیئت‌های نظارتی در

ایران را در پی داشت. هدف اصلی این تلاش‌ها دفاع از حقوق زندانیان سیاسی و حمایت از مبارزات مردمی بود (احمدی، ۱۳۸۰: ۲۳۷؛ یوسفی‌اشکوری، ۱۳۷۹: ۱۱۴/۲).

تلاش برای جذب نیروهای تحصیل کرده

نهضت آزادی در دوران فعالیت خود در داخل کشور در پی جذب ایرانیان تحصیل کرده مقیم آمریکا با گرایش‌های مذهبی بود (بازرگان، ۱۳۷۷: ۱۹۳/۲-۱۸۴). نهضت آزادی خارج از کشور نیز بر همین شیوه عمل کرد و کوشید نیروهای دانشگاهی و مذهبی را جذب کند. ویژگی‌های انعطاف‌پذیر این جریان سبب می‌شد بتواند با هر دو فرهنگ سیاسی-مذهبی و غیرمذهبی نقاط اشتراک و همکاری بیابد. آن‌ها کوشش خود را در زمینه‌ی بالابردن هرچه بیشتر دانش سیاسی جوانان بر پایه‌ی ایمان مذهبی متمرکز ساختند و در این زمینه موفق شدند. در این میان بیشترین ارتباطشان با جریان‌های دارای فرهنگ سیاسی-مذهبی بود و به جذب نیرو از میان آن‌ها پرداختند (احمدی، ۱۳۸۰: ۲۴۰).

تعامل با امام خمینی (ره) در دوران تبعید

یک ماه پس از تبعید امام از ترکیه به عراق، نهضت آزادی خارج از کشور در سال ۱۳۴۳ با ایشان ارتباط برقرار کرد و ابراهیم یزدی، صادق قطب‌زاده و محمد توسلی در نجف با وی ملاقات نمودند (Chehabi, 1991: 219-220). به بیان توسلی او نخستین ایرانی دیدارکننده با امام در نجف بود و ارتباط میان امام و نیروهای نهضت در بیروت، قاهره، اروپا و آمریکا را برقرار نمود (توسلی، ۱۳۸۴: ۹۷). از سال ۱۳۴۹، نهضت آزادی خارج از کشور که از حالت دانشجویی فراتر رفته بود فعالیت خود را توسعه داد. یزدی و قطب‌زاده با انتشار نشریه «پیام مجاهد» فعال‌ترین چهره‌های این دوره بودند (جاسی، ۱۳۸۳: ۲۳۳/۳). آنان گاه به لبنان و عراق می‌رفتند و با امام دیدار می‌کردند (بازرگان، ۱۳۷۷: ۲۰۷/۲-۱۹۵). این ارتباط بعدها مستمر شد و به‌ویژه در رشد و نفوذ شاخه خارجی نهضت اثر گذاشت (کریمیان، ۱۳۸۱: ۲۹۲). ارتباط با مراجع مذهبی و بخصوص امام خمینی، که به تدریج مرکز ثقل اپوزیسیون شد، همکاری نزدیکی میان فرهنگ سیاسی اسلام لیبرال و اسلام مبارز امام خمینی (ره) ایجاد کرد؛ چنان‌که دکتر یزدی پس از ورود امام به پاریس یکی از مشاوران ایشان شد و در سال ۱۳۵۱ نیز به‌عنوان نماینده تام‌الاختیار امام در آمریکا منصوب گردید (Chehabi, 1990: 219-220). هرچه به سال ۱۳۵۶ نزدیک می‌شویم، روند همگرایی این طیف که رادیکال‌تر از نهضت آزادی در داخل بود با روحانیان مبارز شدت می‌یابد (احمدی، ۱۳۸۰: ۲۴۳). این همراهی چنان بود که امام خمینی در اول شهریور ۱۳۵۷ در پیامی به نهضت آزادی ایران خارج از کشور آنان را به اتحاد با سایر جناح‌های اسلامی برای رسیدن به هدف دعوت کردند: «امروز که ما به خط «الله» قدم به قدم به هدف نزدیکتر می‌شویم... باید افراد محترم نهضت

آزادی ایران در داخل و خارج، و جمیع جناح‌های اسلامی-آیدهم الله تعالی- بدون از دست دادن فرصت، دست در دست یکدیگر نهاده و در این امر حیاتی، که برچیده شدن رژیم پهلوی است مبارزه، و بدون مناقشات، ملت را به سوی هدف غایی که ایجاد حکومت اسلامی است، هدایت نمایند» (امام خمینی، ۱۳۷۹: ۴۴۸/۳).

اقدامات و فعالیت رهبران نهضت آزادی پس از آزادی از زندان

پس از آزادی رهبران نهضت آزادی از زندان در سال ۱۳۴۶، به دلیل خفقان موجود و این که مشی مبارزه مسالمت‌آمیز برای گروه‌های مخالف غیرممکن بود، فعالیت نهضت آزادی که عملاً از سال ۱۳۴۲ به رکود کشیده شده بود، بلافاصله طلوعی مجدد به خود ندید و تا آغاز فضای باز سیاسی در حال تعطیلی بود. طی این دوران، بدون آن که اعضای نهضت رسماً استعفا داده باشند، فعالیت سیاسی و تشکیلاتی مستقل نداشتند؛ زیرا ارتباطات تشکیلاتی آنان قطع شده بود و به‌دور از سیاست، مشغول زندگی روزمره بودند (سحابی، ۱۳۸۸: ۲۹۸/۱). بنابراین فعالیت‌شان در این شرایط سرکوب، جدا از فعالیت‌های انفرادی، صورتی محفلی و دوره‌ای به خود گرفت. این جلسات محدود به حلقه‌ای چند از نخبگان این طیف بود که در دوره‌های دوستانه و در خانه‌های شخصی افراد برگزار می‌شد. در چنین شرایطی هرچند که برخی افراد به‌صورت انفرادی به فعالیت سیاسی می‌پرداختند، اما به‌طور کلی فعالیت سیاسی سازمان‌یافته و قابل توجهی نداشتند و تنها در انتظار شروع دورانی تازه از فرصت‌ها بودند تا فعالیت‌های سیاسی خود را بار دیگر آغاز کنند. بنابراین، همچون جبهه ملی، بر حیات سیاسی آنان دوران «سیاست صبر و انتظار» حکم‌فرما شد و آنان برای رسیدن فرصت مناسب به انتظار نشستند. از زمستان سال ۱۳۴۶ به بعد، هر دو هفته یک‌بار جلساتی در رودهن، طالقان، مناطق اطراف تهران یا در منازل افراد، با حضور آیت‌الله طالقانی، بازرگان، دکتر سحابی و مهندس سحابی تشکیل می‌دادند. در این جلسات ضمن تبادل اخبار، فعالیت‌هایی چون جمع‌آوری کمک مالی برای برخی انتشارات سیاسی اسلامی یا فلسطینی‌هایی که تازه سازمان الفتح را تشکیل داده بودند و ... انجام می‌شد. گاهی نیز این جلسات با حضور طیف گسترده‌تری چون شبیانی، علی بابایی، جعفری، احمد صدر و ... برگزار می‌شد و در آن‌ها درباره اوضاع و احوال و شرایط اجتماعی بحث می‌شد (سحابی، ۱۳۸۸: ۳۰۴/۱، ۲۹۸). با وجود تشکیل این جلسات، تا سال ۱۳۴۸ فعالیت سیاسی چندان آشکاری مشاهده نشد و افراد صرفاً در جلسات مذهبی معمول شرکت می‌کردند؛ و از سال ۱۳۴۹ بود که کمی فعال‌تر شدند (یا حسینی، ۱۳۹۰: ۳۱/۱، ۲۱). اما این جلسات در حالی برگزار می‌شد که مأموران ساواک از آن بی‌اطلاع نبودند و در این خصوص اظهار نگرانی می‌کردند؛ زیرا معتقد بودند اعضای نهضت، به‌خصوص سحابی، بازرگان، طالقانی و عزت‌الله سحابی، در این جلسات با تبلیغ

و تحریک طرفداران خود قصد تجدید حیات سیاسی و راه‌انداختن تشکیلات سابق را دارند. این ترس از فعالیت افراد نام‌برده سبب شد که کنترل مکاتبات آنان در دستور کار ساواک قرار گیرد (مراسان، ۱۵۳۸). اما در کنار تشکیل این محافل، آنان چند نقش را تا شروع مجدد فعالیت‌های خود ایفا کردند که در ذیل به آن‌ها اشاره می‌گردد:

کمک به سازمان مجاهدین خلق

با وجودی که افراد نهضت در زمان تأسیس سازمان مجاهدین، علناً از آن‌ها حمایت نکرده بودند و با سکوت خود مهر تأییدی بر آغاز فعالیت‌های مسلحانه زده بودند، طی این سال‌ها نیز به صورت علنی با آن‌ها همکاری نکردند. اما همچنان برای این سازمان چریکی الهام‌بخش بودند و بیشتر به حمایت معنوی خود از آن‌ها اکتفا نمودند (میثمی، ۱۳۸۱: ۳۱۴/۱). در این دوران، همکاری با مجاهدین خلق و سعی در کمک مالی به آن‌ها و مرتبط کردنشان با روحانیان و بازار، آموزش اصول مبارزه مخفی و روش‌های شورش‌گری و ضدشورش‌گری، سخنرانی در جلسات مختلف سازمان مجاهدین خلق و ... از اهم فعالیت‌های نهضت در ارتباط با این سازمان بود (احمدی، ۱۳۸۰: ۲۴۷؛ سبحانی، ۱۳۸۸: ۳۰۱/۱).

فعالیت فکری-اسلامی در سایه نهادهای فرهنگی و سیاسی-مذهبی

در این دوره سران نهضت آزادی به فعالیت‌های فرهنگی در مراکزی چون «متاع» و سازمان‌های تابع آن مانند انجمن اسلامی مهندسین، دبیرستان کمال و ... روی آوردند. بازرگان به‌عنوان شخصیتی فکری، در انجمن اسلامی مهندسین مطرح بود و در آن‌جا بحث‌های فکری، سیاسی و اجتماعی ارائه می‌داد و در سخنرانی‌های این مرکز شرکت می‌کرد. وی طی این سال‌ها سکوت را بر مبارزه سیاسی ترجیح داد و به تدریس پرداخت. دکتر سبحانی نیز در دبیرستان کمال فعالیت می‌کرد. آیت‌الله طالقانی نیز در پایگاه سنتی و دیرینه خود، مسجد هدایت، با گروه‌های سیاسی گوناگون ارتباط برقرار می‌کرد و فعالیت خود را دنبال کرد که در نهایت ممنوع‌المنبر شد (جاسبی، ۱۳۸۳: ۲۳۳/۳). نهضتی‌ها همچنین در تأمین مالی «حسینییه ارشاد»-محل سخنرانی شریعتی و دیگر گویندگان اسلامی-مشارکت داشتند؛ نهادی که مدیریت آن برعهده ناصر میناجی، از افراد نهضت، بود. حسینییه ارشاد که نهضتی‌ها در جلسات سخنرانی آن شرکت می‌کردند، در این زمان هدف اصلی‌اش خدمات دینی و علمی در جهت نشر و تقویت دین اسلام بود. این سخنرانی‌ها متناسب با سطح فکر طبقه تحصیل کرده و در موضوعات مختلف فلسفی، دینی، اخلاقی و ... برگزار می‌شد (جعفریان، ۱۳۹۱: ۲۵۱-۲۵۰). آنان به حمایت مالی از فعالیت همفکران خود در خارج از کشور نیز پرداختند؛ و در این زمینه از ثروت سید ابوالفضل تولیت استفاده می‌شد (احمدی، ۱۳۸۰: ۲۴۹).

تلاش برای ارتباط و همکاری با روحانیون

طی سال‌های فترت، افراد شاخص نهضت چون بازرگان، طالقانی، دکتر سبحانی، احمد صدر و ... تماس‌ها و ارتباط‌هایی با جناح‌های گوناگون روحانیت داشتند. آنان با مرتضی مطهری و علامه طباطبایی دارای همکاری و ارتباط فکری نزدیکی بودند و با روحانیان مبارزی چون هاشمی رفسنجانی، محمدحسین بهشتی و ... نیز در ارتباط بودند. بازرگان در کنار کسانی چون هاشمی رفسنجانی و عده‌ای دیگر از همفکران، در جلساتی که به‌عنوان یک نیاز روز برای بحث پیرامون تدوین ایدئولوژی اسلامی برگزار می‌شد، شرکت می‌کرد (احمدی، ۱۳۸۰: ۲۵۱). با توجه به همگامی پیشین این افراد با نهضت اسلامی، رابطه خوبی میان آن‌ها و فعالان روحانی نهضت اسلامی برقرار بود (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۷۶: ۱/۲۳۵). هاشمی رفسنجانی در ارزیابی نقش آنان در این دوره می‌گوید «در این دوران ما نهضت آزادی را جزء جریان خودمان (مذهبی‌ها) حساب می‌کردیم، اگرچه آن اطاعتی که ما از امام داشتیم، نداشتند... ما به آن‌ها اهمیت می‌دادیم... اصولاً جزء سوژه‌های حرکت امام محسوب می‌شدند... در آن زمان اختلافات بدین صورت نبود... وقتی می‌خواستیم یک کار فکری بکنیم، به‌طور گروهي دنبال می‌کردیم» (زارع، ۱۳۷۹: ۲۲/۲-۲۰). در این زمان برخی نهضتی‌ها چون احمد صدر به‌دلیل شغل و کالت با روحانیون در ارتباط بودند. وی در دهه ۵۰ و کالت سیدعلی خامنه‌ای را برعهده داشت و طی این دهه، هاشمی رفسنجانی برای تعیین و کیل جهت زندانیان یا تبعیدی‌ها مرتباً به او رجوع می‌کرد (حاج‌سیدجوادی، ۱۳۸۷: ۴۵۲).

در این دوره، مسجد هدایت به‌عنوان مرکزی برای پیوند این دو طیف نقش‌آفرینی می‌کرد؛ زیرا در جلسات آن علاوه بر سخنرانی و حضور افراد نهضت، پایگاهی برای سخنرانی روحانیون در مناسبت‌های مختلف بود و از این طریق زمینه ارتباط گسترده‌تر طیف روحانی با دانشجویان، دانشگاهیان و روشنفکران مذهبی فراهم می‌شد. در این راستا، انجمن اسلامی مهندسين، انجمن اسلامی پزشکان و دبیرستان کمال نیز پایگاه‌هایی برای مبارزه روحانیون بودند (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۷۶: ۱/۲۳۵).

تشکیل مجدد نهضت آزادی

با آزادی رهبران نهضت در سال ۱۳۴۶ و تا آغاز فضای باز سیاسی، با وجود فعالیت‌هایی که از سوی آنان انجام می‌شد، اعضای نهضت دچار نوعی سردرگمی و نداشتن استراتژی مشخص مبارزاتی بودند. اما از سال ۱۳۵۵، به‌دلایلی چون موضوع حقوق بشر کارتر در سطح جهانی و تغییر و تحولات درونی جنبش ضد استبدادی، جو سیاسی دوباره برای مبارزه علنی مساعد شد. بنابراین در اواخر سال ۱۳۵۵، چند نفر (هفت الی هشت نفر) از فعالان قدیمی جلسه‌ای در منزل ابوالفضل حکیمی تشکیل دادند و تصمیم

گرفتند برای انجام فعالیت‌های منظم، نهضت آزادی را دوباره تجدید سازمان کنند. اما این تصمیم علنی نشد و نشست‌ها حالت محفلی و دوستانه یافت (یا حسینی، ۱۳۹۰: ۲۶۲/۲-۲۶۱). این روال ادامه داشت تا این که در بهمن یا اسفند ۱۳۵۶، پس از آزادی حجت‌الاسلام معادی‌خواه از زندان و انتقال اخبار درون زندان و درگیری‌های شدید میان نیروهای زندانی ملی-مذهبی و روحانیان، به دعوت بازرگان جلساتی تشکیل شد که منجر به توافق کلی برای تجدید فعالیت نهضت آزادی گردید (یزدی، ۱۳۷۹: ۳۵۳-۳۵۲). لذا در نیمه دوم سال ۱۳۵۶ نهضت آزادی دارای تشکیلات منسجم‌تر و حالت رسمی‌تری شد (یا حسینی، ۱۳۹۰: ۲۶۲/۲-۳۶۱). اما به دلیل شتاب حوادث سیاسی، از همان آغاز نتوانست سازمان‌دهی ضروری متناسب با شرایط ویژه تاریخی را فراهم آورد؛ زیرا در این دوره بخش عمده‌ای از سازمان‌دهندگان اولیه نهضت در زندان یا در دو شاخه نهضت آزادی خارج از کشور در آمریکا و اروپا بودند یا فاقد فعالیت تشکیلاتی بودند. اما در آستانه پیروزی انقلاب، به موازات تغییرات سریع در جو سیاسی کشور، دو گروه به فعالان نهضت افزوده شدند: اعضای که از زندان آزاد شدند و اعضای که در خارج فعال بودند (یزدی، ۱۳۷۹: ۳۳۷-۳۳۸، ۳۵۲-۳۵۳). با این ترتیبات، در اواسط نیمه اول سال ۱۳۵۷، نهضت آزادی با انتشار اطلاعیه‌ای درباره قیام ۳۰ تیر ۱۳۳۱، به‌طور علنی به عرصه فعالیت سیاسی بازگشت (امیری، ۱۳۸۹: ۱۶۸). برای ارتباط بیشتر با مخاطبان، در نیمه اول سال ۱۳۵۷ نشریه «پیام» (یا حسینی، ۱۳۹۰: ۲/۳۶۱) و در آبان ۱۳۵۷ نشریه «اخبار جنبش اسلامی» منتشر شد (اسناد نهضت آزادی، ۱۳۶۲: ۹/۱۱۳). سپس در سال ۱۳۵۸ مرامنامه جدیدی تدوین کردند و طی سه کنگره در سال‌های ۱۳۵۹-۱۳۵۸ ساختار سازمانی نهضت را در دوران جدید سازمان‌دهی نمودند (سحابی، ۱۳۹۲: ۲/۱۰۵-۱۰۳). در کنگره سوم، بار دیگر مهندس بازرگان به‌عنوان دبیر کل نهضت آزادی انتخاب شد. کنگره ضمن تعیین اعضای شورای مرکزی، افرادی را برای ریاست هیئت اجرایی و دفتر سیاسی برگزید. در دوره جدید، نهضت همچون گذشته فعالیت خود را عمدتاً در تهران متمرکز کرد، اما در شهرهای اصفهان، مشهد، تبریز، زنجان، قزوین، شیراز، همدان و اهواز نیز فعالیت‌های سازمان‌یافته‌ای ایجاد شد (یزدی، ۱۳۷۹: ۱۳۶۶-۱۳۶۰).

نتیجه‌گیری

نهضت آزادی از آغاز تأسیس، به‌عنوان یک جمعیت با شاخصه‌های ملی‌گرایی و اسلام‌گرایی، ضمن داشتن جایگاهی میان دو طیف مدرن و سنتی، به‌نوعی واسطه ارتباط میان دانشگاه، بازار و روحانیت شد. اما اندکی پس از تأسیس، به‌واسطه دستگیری گسترده رهبران، تا سال‌ها از فعالیت سیاسی آشکار بازماند. بنابراین با تغییر و تحولات درون‌سازمانی مواجه شد و حتی بخشی از نیروهای جوان و رادیکال آن با تغییر عملکرد خود از مبارزه مسالمت‌آمیز رو به‌سوی مبارزه مسلحانه نهادند. در ادامه روند مبارزه،

این حزب با سخت‌گیری‌های حکومت با رکود فعالیت‌های سیاسی مواجه شد و بیشتر صورتی محفلی و دوره‌ای به‌خود گرفت. اما در این دوران، افراد حزب در رده‌های مختلف با اتخاذ راهبردهایی برای حفظ هویت سیاسی-ایدئولوژیک و استمرار مبارزه تا فرارسیدن زمان مناسب برای شروع مجدد فعالیت رسمی به انتظار نشستند؛ در مرحله اول، چهره‌های جوان‌تر و اعضای رده دوم و سوم با ایجاد تشکیلات زیرزمینی و فعالیت‌های مخفیانه در بیرون از زندان؛ در مرحله دوم، رهبران زندانی با فعالیت‌های آموزشی-پژوهشی، برگزاری جلسات سخنرانی و جلسات درون‌گروهی؛ در مرحله سوم، تشکیلات نهضت آزادی خارج از کشور با تدارک مبارزه مسلحانه، ارتباط با مجامع بین‌المللی و انعکاس نقض حقوق بشر در ایران، تلاش برای جذب نیروهای تحصیل‌کرده و ارتباط با امام خمینی در تبعید؛ و در مرحله پایانی، رهبران آزادشده نهضت با همکاری و ارتباط با روحانیون و فعالیت فکری-اسلامی در سایه نهادهای مرتبط، توانستند با عبور از دوران رکود، در آستانه پیروزی انقلاب اسلامی با سازمان‌دهی مجدد نهضت آزادی، هویت سیاسی-ایدئولوژیک نهضت را تثبیت نموده و به استمرار روند مبارزه‌ای که از سال ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۵ طول کشید، هویت بخشند. با این حال، پایگاه مردمی آن‌ها نسبت به نیروهای مذهبی محدودتر باقی ماند و نتوانستند به‌صورت مستقل یک تظاهرات عمومی را سازمان‌دهی کنند؛ اما در پیوند با نیروهای مذهبی، در ایجاد و راه‌اندازی تظاهرات در سال ۱۳۵۷ فعالیت نمودند. لذا در اوج پیروزی انقلاب، ضمن تعدیل استراتژی خود، به همکاری تاکتیکی با نیروهای مذهبی تحت رهبری امام خمینی روی آوردند. با این حال، نهضت آزادی را باید در سال‌های پایانی عمر حکومت، با توجه به مواضع و تفکرات سیاسی آنان از سویی، و عناصر تشکیل‌دهنده، رهبران و ساختار سازمانی از سوی دیگر، به‌عنوان جریانی میانه‌رو و نه رادیکال-که خواستار مبارزه «در رژیم» نه «با رژیم» بودند-تلقی کرد.

References

Documents

- Ārshīv-e markaz-e asnād-e enqelāb-e eslāmī (Marāsān): kod-e bāzyābi-e 1181, 1534, 1538.
 Ārshīv-e sāzmān-e asnād o ketābkhānā-e mellī-e irān (Sākmā): āsnād šomāreh-ye 3894/280,
 3896/280, 3897/280, 3901/280, 3905/280, 13323/296; maḥal-e ārshīv-e 1 Ā Z 3 H 406,
 35812/999.
 Ārshīv-e mūseseh-ye tanzīm va našr-e ātār-e imām komeinī: 17 jalaseh goftogū bā mohandes
 'Ezatollah Saḥābi, be eḥtemām-e dr. ḥamid baširatmanēš, bi-tā.

Document books

- Āsnād-e enqelāb-e eslāmī. 1374 š. vol. 1 va 4, Tehrān: Markaz-e asnād-e enqelāb-e eslāmī.

[In Persian]

Āsnād-e nehzat-e āzādī-ye irān. 1361 š. vol. 1, Tehrān: Nehzat-e Āzādī-ye Irān. [In Persian]

Āsnād-e nehzat-e āzādī-ye irān. 1362 š. vol. 2, Tehrān: Nehzat-e Āzādī-ye Irān, daftar-e dovvom. [In Persian]

Main sources

Āḥmadi, Moḥammad. 1380 š. nehzat-e āzādī va enqelāb-e eslāmī, Pāyān-nāmeḥ kār-šenāsi aršad, dānešgāh-e tarbiat modares.

Āmiri, jahāndār. 1383 š. rošanfekri va siyāsāt, Tehrān: Markaz-e Asnād-e Enqelāb-e Eslāmī. [In Persian]

Āmiri, jahāndār. 1389 š. rošanfekri-ye dini: liberāl yā din-madār, Tehrān: Markaz-e Asnād-e Enqelāb-e Eslāmī. [In Persian]

Bādamčīān, Āsādollāh. 1384 š. barrasi-ye taḥlīli-ye nehzat-e āzādī-ye iran, Tehrān: Āndīseh-ye Nāb. [In Persian]

Bašīriyeh, Ḥossein. 1984. The State and Revolution in Iran, London: St Martin's press, New York.

Bāzargān, Mehdi. 1375-1377 š. šašt sāl k̄edmat va moq̄kemat, vol. 1 & 2, Tehrān: Rasā. [In Persian]

Bāzargān, Mehdi. 1391 š. mabāḥeḥ-e bonyādīn, vol. 3, Tehrān: Bonyād-e Farhangī-ye Mohandes Bāzargān. [In Persian]

Fārsi, jalāl-e-din. 1373 š. zavāyā-ye tārik, Tehran: Ḥadiṯ. [In Persian]

Hāšemi-rafsanjāni, Ākbar. 1376 š. dowrān-e mobārezeh, vol. 1, Tehrān: Daftar-e Našr-e M'āref-e Eslāmī, čāp-e sevvom. [In Persian]

Imām ḵomeini, Seyyed rouḥallāh. 1379 š. šaḥīfeh-ye Imām, vol. 3, Tehrān: 'Ouruj. [In Persian]

Ja'fariān, Rasoūl. 1391 š. jaryānha va jonbešhāye madhabi siyāsī irān, Tehrān: Alm, čāp-e dovvom. [In Persian]

Jāsbi, 'Abdollāh. 1383 š. tašakkol-e farāgir, vol. 3, Tehrān, Daftar-e Tadvin-e Tārik-e Enqelab-e Eslāmī. [In Persian]

Karimiān, 'Ali. 1381 š. jonbeš-e dānešjuyi dār irān, tehrān: Markaz-e Asnād-e Enqelāb-e Eslāmī. [In Persian]

Meyṯami, loṯfollāh. 1381 š. ānhā keh raftand, vol. 2, Ttehrān: Šamadiēh. [In Persian]

Nejāti, ḡolāmrežā. 1377 š. tāriḵ-e 25 sāl-e irān, vol. 1, tehrān: Rasā. [In Persian]

Nodari, 'Ezatollāh. 1387 š. tāriḵ-e āḥzab-e siyāsī dar irān, širāz: Navid-e Širāz. [In Persian]

Šadre ḥāj seyyed javādi, Āḥmad. 1387 š. k̄āṯerāt-e šadr-e enqelāb, Tehrān: Našr-e Šahid Saeid Moḥebbi. [In Persian]

Saḥābi, 'Ezatollāh. 1388 š. nimeh qarn k̄āṯerehā va tajrobehā, vol. 1, Tehrān: Farhang-e

Şahba, čāp-e dovvom. [In Persian]

Saḥābi, 'zatollāh. 1392 š. nimeh qarn kaṭereha va tajrobehā (sālḥāye 1359-1379), vol. 2, Farānce: Entesārāt-e Kāvārān. [In Persian]

Saḥābi, Yadollāh. 1377 š. yādnāmeḥ dr. sāḥābi, Tehrān: Qalam. [In Persian]

šehābi, H. E. 1990-1991. Iranian politics and religious modernism: the liberation movement of Iran under the shah and Khomeini, New York: Cornell University.

šeik-fārši, Farḥād. 1379 š. taḥlilī bar naghš-e siyāsī-ye ālemān-e šī'e dar peydāyeš-e enqelāb-e eslāmī, Tehrān: Markaz-e Asnād-e Enqelāb-e Eslāmī. [In Persian]

šeik-fārši, Farḥād. 1381 š. rošanfekri-ye dini va enqelāb-e eslāmī, Tehrān: Markaz-e Asnād-e Enqelāb-e Eslāmī. [In Persian]

Yā ḥosseini, Qāsem. 1390 š. hamgām bā āzādi, Qom: Şaḥifeh-ye kerad, čāp-e dovvom. [In Persian]

Yazdi, ebrāhim. 1377-1379 š. ākarin talāšhā dar ākarin roozhā, Tehrān: Qalam. [In Persian]

Yazdi, ebrāhim. 1386 š. rošanfekri-ye dini va čālešḥāye jadid, Tehrān, Kavir. [In Persian]

Yazdi, ebrāhim. 1394 š. šašt sāl šabūri va šakūri, Tehrān, Kavir. [In Persian]

Yousefi eškavari, ḥasan. 1376 š. dar takāpoy-e āzādi, vol. 1, Tehrān: Qalam. [In Persian]

zār', 'Abbās. 1379 š. ākarin enqelāb-e qarn, vol. 2, Qom: Entesārāt-e M'āref. [In Persian]

Zibākalām, šādegh. 1372 š. moqaddameh-i bar enqelāb-e islāmī, Tehrān: Raozaneh. [In Persian]

Articles

Bastenegār, Moḥammad (1392), "Ahmad Sadre Haj Seyyed Javadi at the Forefront of Social and Political Activities," in the Journāl of Čašmandaz-e Iran, (14) 78, pp. 4-10. [In Persian]

Bastenegār, Moḥammad, (Bi-ta), "Human Development in Sahabi's Thought," bi-jā: 35-6. [In Persian]

Kūhestāni nežād, Mas'ūd, 1377, "The Islamic Coalition Society: Four Decades of Overt and Covert Role-Playing," in the Journāl of ġozāreš, (9) 93: 13-21. [In Persian]

Saḥābi, 'Ezatollāh, 1380, "A sea of people; glimpses of the memoirs of engineer ezzatollah sahabi, in the Journāl of Čašmandaz-e Irān, (2) 12: 26-35. [In Persian]

Tavassoli, ġolām'bbās, 1384, "Khordad 30; Consequences of Strategic Errors," in the Journāl of Čašmandaz-e Irān, (6) 33: 97. [In Persian]

Publications

Rūznāmeḥ-ye Keyhān, 3/4/1375, No. 15581, p. 1. [In Persian]